

Тоїчкін Д.

Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с.; іл.

Багатогранна палітра сучасного історіографічного процесу в Україні збагатилася неординарним дослідженням у галузі зброєзнавства, яке присвячене всебічному аналізу процесу виникнення та еволюції клинкової зброї козацької старшини, проблемам її атрибуції та класифікації. Автор монографії – Денис Тоїчкін – добре відомий не тільки широкому колу військових істориків, дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін, але й музеєзнавцям та колекціонерам.

Його довголітня праця з пошуку та виявлення зброєзнавчих пам'яток, здійснення їх комплексного джерелознавчого аналізу, атрибуції та вивчення здобула авторитет у наукової спільноти.

Слід відзначити, що подібні зброєзнавчі студії в Україні з'являються вкрай рідко. На сьогоднішній день – це єдине синтетичне історико-зброєзнавче дослідження довгоклинкової зброї козацької доби. Воно є логічним продовженням попередньої монографічної праці вченого, присвяченої джерелознавчому вивченню козацької шаблі XVII–XVIII ст.¹ Основна увага тут акцентується на вивченні речових джерел, уперше розв'язуються численні питання щодо їх атрибуції, зокрема пояснюється феномен «козацької шаблі».

Важливість і наукова новизна дослідження полягає в тому, що порушена в ньому проблема до останнього часу не перебувала в полі зору істориків у цілому та істориків війська зокрема, які зосереджували основну увагу на загальноісторичних процесах, тлумаченні фактів і подій, ґрунтуючи свої висновки передусім на інтерпретації даних, почерпнутих із писемних джерел.

Автор демонструє глибоке знання матеріалу – як першоджерел, так і вітчизняних та зарубіжних досліджень не тільки в галузі зброєзнавства, але й інших спеціальних історичних дисциплін, суспільно-політичної та військової історії досліджуваного періоду, музеєзнавства тощо. Д. Тоїчкін залучив до аналізу представницький комплекс джерел і потужну історіографію з акцентом на сучасні дослідження провідних істориків зброї зі світовим ім'ям. Багатомовну історіографічну палітру дослідження представлено студіями українських, російських, польських, білоруських, чеських, англійських, німецьких, французьких, турецьких авторів. Автор також широко використав дані, почерпнуті з науково-пошукових інформаційних систем – музейних каталогів, описів, електронних ресурсів і баз даних.

¹ Див.: Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – 368 с.

Отже, безперечною перевагою праці виступає те, що вона написана на основі синтезу великої кількості різноманітних джерел – речових, іконографічних, писемних. Задля реалізації поставленої мети Д.Тоїчкін провів значну евристичну роботу в державних музеях, архівах, приватних зібраннях України, Російської Федерації, Польщі. Загалом у процесі дослідження було використано матеріали низки державних і приватних колекцій холодної зброї в нашій країні (зокрема Національного музею історії України в Києві, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського, Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, Державного історичного музею ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську, Полтавського обласного краєзнавчого музею, Миргородського краєзнавчого музею, Львівського історичного музею, Харківського державного історичного музею, приватної колекції О.Фельдмана), а також зарубіжжя (Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі, Державний історичний музей у Москві, Королівській палац-музей у Вавелі (Краків), Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Музей Війська польського у Варшаві).

У процесі атрибуції особистої клинкової зброї до аналізу було широко залучено зображальні джерела, зокрема орнаментику на зброї, а також іконографічні пам'ятки – насамперед український портретний живопис XVII–XVIII ст. (причому автор використав як оригінали картин із музейних фондів України та Росії, так і численні репродукції з альбомів та мистецтвознавчих праць).

Важливе місце у джерельній базі дослідження посіли дані клинкової епіграфіки, а також інформація, одержана в результаті аналізу документальних та оповідних джерел, які зберігаються в архівах України й Російської Федерації (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Державний архів Полтавської області, Російський державний військово-історичний архів). Такий багатогранний і різноманітний джерельний матеріал дав авторові можливість цілісно дослідити побутування клинкової зброї козацької старшини на тлі подій і процесів історичної доби.

Окреме місце у структурі книги посідає підрозділ, присвячений методиці й термінологічному апарату дослідження. Причому вперше у спеціалізованій історіографії здійснено поглиблений, усебічний аналіз речових джерел за оригінальними авторськими методиками. Зазначимо, що запропонована методика дослідження зброї складається з послідовних процедур, котрі дозволяють комплексно розв'язати низку завдань як технічного, так і історичного характеру. Передусім дослідник наводить загальну характеристику зразків зброї, визначає місце й дату їх виробництва, надалі ж переходить до встановлення різноманітних параметрів зброї, тестування матеріалів, з яких її виготовлено. При цьому докладно аналізуються використані при виготовленні зразків зброї метали та мінерали, типи шкіри і тканин. Надалі у процесі дослідження встановлюються ремісничі техніки, використані у процесі виробництва зброї (лиття, ґравіювання, карбування, інкрустація, тиснення, золотіння), детально визначаються технічні параметри із застосуванням сучасної апаратури (див.

табл. з характеристикою вимірювального й тестувального обладнання на с.24 монографії).

Здійснення такого глибокого та всебічного аналізу вимагало від автора не тільки знання історичних процесів, але й широкого застосування міждисциплінарних підходів, текстологічних, мистецтвознавчих, хімічних та фізичних методів дослідження, що зумовило залучення кваліфікованих фахівців із гуманітарних та природничих наук. При вивченні кожного зразка наводилась його морфологічна та механіко-кінематична характеристика, здійснювалася оцінка стану збереження, указувалися відомості про консервацію та реставраційні роботи. При аналізі символів залучалися методи символіки, емблематики, геральдики, палеографії. Опис кожної окремої пам'ятки супроводжувався детальними поясненнями, малюнками та схемами.

Застосована методологія дослідження знайшла узагальнення в розробленій автором схемі, що відображає основні етапи вивчення клинкової зброї як речового джерела (с.37) та має важливе значення і практичну цінність, оскільки може слугувати певним орієнтиром для інших науковців під час атрибуції та вивчення пам'яток зброї.

Значну увагу в дослідженні приділено також питанням еволюції терміносистеми. Між іншим, Д.Тоїчкін докладно розглядає етимологію назв зразків зброї, виокремлює та простежує побутування термінів у писемних джерелах, порівнює українські назви з їхніми іншомовними аналогами. І, що найважливіше, подає власні визначення основних термінів («меч», «шабля», «палаш» та ін.), які ґрунтуються на узагальненні досліджень попередників та авторських спостереженнях і висновках. Таким чином, безперечною заслугою автора є розширення та уточнення визначень цілої низки історичних термінів, що стосуються козацької клинкової зброї.

Довгоклинкову зброю в монографії розглянуто як важливу складову військової культури ранньомодерного часу. Причому підкреслено значення особистої клинкової зброї (мечів, палашів і шабель) не тільки як засобів збройної боротьби, але і як ознак шляхетського стану та певного соціального статусу, складову частину врочистого костюму, символ родинної й особистої гідності, ознаку матеріального достатку. Автор відходить від традиційних підходів до аналізу зброї як речових джерел, проводить синтетичне дослідження, що ґрунтується на виявленні та верифікації всієї історичної інформації, котра супроводжує кожен зразок.

Надзвичайно складне завдання атрибуції – це встановлення та підтвердження особистої належності зброї. Із цією метою Д.Тоїчкін аналізує портретні зображення, описи майна та інші історичні документи, клинкову символіку й епіграфіку. Дослідження зразків довгоклинкової зброї, яка, за історичними та родинними легендами, належала гетьманам і представникам козацької старшини, ґрунтується на джерельній інформації різного походження. Автор широко застосовує сучасні джерелознавчі методи, основані на перехресній верифікації багатогранної інформації, отриманої при аналізі джерел різних видів, у ході дослідження залучаються дані генеалогії, геральдики, символіки, палеографії, біографістики, військової антропології тощо.

У першому розділі монографії розглядаються витoki та процес формування довгоклинкової зброї в Україні в контексті розвитку зброярської справи країн Європи та Сходу. Висвітлюючи історію виникнення та розвитку довгоклинкових різновидів холодної зброї, Д.Тоїчкін особливо наголошує на значенні меча, підкреслюючи, що впродовж усього середньовіччя він займав настільки важливе місце у спорядженні професійної військової еліти, що його всебічне вивчення може дати ключ до розуміння виникнення й подальшої еволюції всього комплексу середньовічного озброєння й, більше того, самого феномена мілітарних культур Європи й Сходу (с.55). Автор розглядає еволюцію мечів у тісному зв'язку з особливостями регіональної історії, розвитком військової справи та практиками ведення збройної боротьби, формами обладунків, розрізняючи «рицарські» мечі, естоки, фальшиони, прямі перські та мамелюцькі мечі, ятагани й ін. Окрему увагу привертає процес виникнення та еволюції палахів, які набули значного поширення в Османській імперії від XVI ст. та мали вплив на формування модерного європейського палаша. Викликає інтерес здійснений автором узагальнюючий аналіз висвітлених у науковій літературі гіпотез про час виникнення та ареал поширення такого важливого різновиду клинкової зброї, як шабля (с.72–78), а також синтетичне викладення процесу формування й простеження історичного шляху морфологічних типів шабел Центрально-Східної Європи (с.78–115). Особливо важливим для повноцінного сприйняття читачами наведеної у книзі багатогранної джерельної інформації, на наш погляд, стало широке залучення ілюстративного матеріалу – зображень різних видів зброї з музейних каталогів, книжок, гравюр, творів живопису.

Загалом надзвичайно цікавим і важливим у дослідженні є звернення автора до джерелознавчого аналізу творів мистецтва з метою виявлення в них додаткової інформації про предмети зброї досліджуваної доби (зокрема аналіз сюжетів знаменитих картин «Грюнвальдська битва» Я.Матейка, «Запорозці пишуть листа турецькому султанові» І.Репіна, «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» та «Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.» М.Самокиша, фрагментів розпису головного вівтаря церкви Діви Марії у Кракові, іконографічних зображень українських гетьманів та інших представників козацької старшини тощо).

Особливий інтерес, на наш погляд, становлять матеріали другого розділу монографії, присвячені побутуванню на українських теренах рицарської клинкової зброї та атрибуції зразків, що належали гетьманам Війська Запорозького. Як зазначає автор, в Україні налічуються одиниці мечів із підтверженою документальною історією, і серед них – «золотий» меч П.Конашевича-Сагайдачного (с.133), що його легендарний козацький регіментар отримав (за окремими свідченнями) після Хотинської битви від польського королевича Владислава Вази. Нині меч зберігається у Вавельському замку у Кракові, поряд із польськими коронаційними мечами. Перша розвідка, присвячена цій зброї, побачила світ у 2002 р. і належала перу відомого українського історика Т.Чухліба². Згодом

² Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо: Таємниці, казуси і курйози української історії: Козацька доба. – К., 2002. – С.104–108.

зображення меча у супроводі короткої атрибуції з'явилося в каталозі «Україна – козацька держава» (2007 р.), а 2011 р. історичний аналіз клинкової епіграфіки здійснили дослідники Хотинської битви П.Сас та Г.Кіркене. Однак саме на сторінках монографії Д.Тоїчкіна вперше в історіографії докладно синтезовано та проаналізовано всі характеристики меча П.Конашевича-Сагайдачного – матеріал, з якого його виготовлено, технічні параметри, морфологічні дані, символіку, орнаментуку, епіграфіку тощо (с.135–140). Докладний джерелознавчий аналіз дав авторові підстави підтвердити датування меча та дійти цікавих висновків щодо його клинкової епіграфіки (с.140).

Надзвичайно цікавий здійснений у підрозділі «Легендарна зброя Зиновія Богдана Хмельницького» порівняльний аналіз палаша, що зберігається в Музеї фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові та шаблі, котра нині перебуває в колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Зазначивши вагомий внесок у дослідження клейнодів і клинкової зброї гетьмана Б.Хмельницького відомого українського історика, геральдиста й векселолога Ю.Савчука³, Д.Тоїчкін на основі проведення докладного зброєзнавчого аналізу раритетів із двох згаданих колекцій виявив нову важливу джерельну інформацію. Так, на думку автора, за сукупністю ознак клинок краківського палаша є «надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю XVII ст.», про що свідчать його документальна історія, морфологічні характеристики, застосовані ремісничі техніки, зміст клинкової епіграфіки (с.149). Що стосується зразка, котрий уперше згадується як «шабля Хмельницького» в каталозі зібрання українських старожитностей В.Тарновського 1898 р. і нині зберігається в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї, Д.Тоїчкін ретельно аналізує історію походження шаблі, її інтерпретацію різними дослідниками та, зрештою, перетворення на «історичний міф». Паралельно автор здійснює ґрунтовний зброєзнавчий розгляд зразка за всіма необхідними параметрами, проводить консультації з палеографами щодо аналізу написів на зброї та робить висновок про відсутність вагомих підстав задля того, щоб «вважати переяславський експонат особистою зброєю Богдана Хмельницького» (с.158). На думку Д.Тоїчкіна, обидва раритети доцільніше розглядати як шаблі з меморіальними написами на згадку Берестецької битви. Причому «якщо краківський палаш цілком міг належати самому Б.Хмельницькому або заможному достойникові з гетьманського оточення, то власником переяславської шаблі (що вже є спрощеним і здешевленим наслідуванням), очевидно, міг бути представник дрібнішої української шляхти, проте безпосередній учасник буремних подій Визвольної війни» (с.158). Автор справедливо наголошує на тому, що вивчення «шабель Богдана Хмельницького» відкриває нову сторінку в історії української зброї, оскільки дає підстави стверджувати про існування вітчизняної традиції меморіальних написів на клинковій зброї.

Безперечно увагу як спеціалістів, так і широкого кола читачів приверне інтерпретація автором загадкової, майже «детективної» історії з побутованням

³ Див.: Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006. – 96 с.

та атрибуцією в науковій літературі й музейних каталогах «шаблі Мазепи» (с.159–193). Відомо, що вперше серед українських істориків науковий опис пам'ятки у 1880-х рр. здійснив визначний дослідник козацької старовини О.Лазаревський⁴, який і висловив припущення про належність цієї зброї гетьманові Іванові Мазепі. Однак після надходження її до колекції Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі (на початку ХХ ст.) головний зберігач зброї музею, знаний фахівець у галузі історичного зброєзнавства Е.Ленц висловив думку про те, що написи на зразку не автентичні (с.162). Своєю чергою вже на початку ХХІ ст. Д.Тоїчкін, розглядаючи цей без сумніву важливий історичний артефакт із погляду сучасного фахівця, провів власне ретельне дослідження й здійснив спробу визначити, що собою являє знаменита «шабля Мазепи» (с.163–173). Докладно проаналізувавши за авторською методикою використані під час виготовлення зразка матеріали й техніки, його технічні параметри, механіко-кінематичні та морфологічні характеристики, орнаментику, символіку й епіграфіку дослідник особливо пильну увагу звернув на написи, виконані скорописом на зовнішній та внутрішній бічних площинах клинка (с.168–169). Їх докладний палеографічний і текстологічний аналіз дав підстави Д.Тоїчкіну дійти низки важливих висновків: за манерою написання літер та стилістичними особливостями напис створено пізніше мазепинської доби; подібні за змістом написи набули поширення тільки у ХVІІІ ст.; і, нарешті, що нанесення написів з обох сторін клинка по всій його довжині зустрічається вкрай рідко в європейській зброярській практиці вказаного періоду. Довівши пізніше походження зразка, Д.Тоїчкін усе ж таки наголосив на тому, що питання «шаблі Мазепи» не можна вважати вирішеним остаточно, і що легендарна доля шаблі цілком відповідає духу суперечливої постаті І.Мазепи, ставши невід'ємною частиною всієї сучасної мазепіани (с.171).

Наступні розділи монографії присвячено аналізу шабель представників старшини низового та городового козацтва (у тому числі Олексія Апостола, січового курінного отамана Вовка, Павла Ніжинця та ін.) і клинкової зброї отаманів задунайського козацтва, серед яких нашу особливу зацікавленість викликало проведене автором дослідження шаблі останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого (с.256–267). Д.Тоїчкін уважно простежив історію шаблі від першої згадки про неї у працях Д.Яворницького, котрий виявив її під час однієї зі своїх етнографічних експедицій, опублікував опис і зображення у своїй монографії⁵ та, зрештою, домігся передачі її на зберігання до очолюваного ним історичного музею в Катеринославі (нині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.Яворницького). На жаль, згодом сліди шаблі було втрачено. Імовірно, вона розділила долю багатьох музейних експонатів, що зазнали численних переміщень у роки Другої світової війни. Однак надзвичайно цікавим нам вдається виявлення й дослідження Д.Тоїчкіним у фондах Харківського історичного музею шаблі з клинком, гардою, піхвами та декором майже ідентичними зразкові, наведеному

⁴ А.Л. [Лазаревський О.]. Сабля Мазепы // Киевская старина. – 1883. – Т.5. – №1. – С.213.

⁵ Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – Ч.1. – С.141–145; Ч.2. – С.211–214.

Д.Яворницьким (с.259). Причому автор провів докладний порівняльно-джерелознавчий аналіз виявленого експонату з опублікованим Д.Яворницьким зразком, результати чого узагальнено у формі порівняльної таблиці (с.263). Це дало підстави для важливого висновку про надзвичайну подібність шабел «у більшості основних і другорядних деталей, включаючи морфологію, орнаментику, епіграфіку». Відтак, на думку дослідника, можна говорити «якщо не про один і той самий зразок, то принаймні про шаблі, оправлені й оздоблені однією й тією самою групою майстрів водночас» (с.266). Подібний глибокий аналіз і взаємопов'язані з ним ґрунтовні висновки ще раз підтверджують професіоналізм автора, його здатність робити наукові відкриття.

Остання група розглянутих Д.Тоїчкіним речових джерел представлена музейними експонатами шабел, персональну належність яких до цього часу встановити не вдалося. Включення до книги такого складного та різноманітного речового матеріалу автор пояснює його високою художньою цінністю й тим, що залучені до аналізу експонати є «представницькими зразками козацької холодної зброї» (с.275). Частина з них уперше введено до наукового обігу.

Серед побажань, які хотілося б висловити з надією на їх реалізацію в майбутніх проєктах Д.Тоїчкіна, варто зупинитися на наступних. На нашу думку, із метою уніфікації та уточнення терміносистеми було б доцільно укласти розгорнутий тлумачний словник зброєзнавчих термінів, котрий стане у пригоді як історикам, так і музеєзнавцям, колекціонерам, сприятиме більш широкому використанню пам'яток зброї у військово-історичних, джерело- та мистецтвознавчих дослідженнях. Причому перший крок у цьому напрямі автор уже зробив, умістивши наприкінці книги словник використаних у роботі історичних і спеціальних термінів (с.416–424). Із метою узагальнення результатів дослідження в додатках до монографії варто навести зведену таблицю параметрів досліджених зразків зброї, яка дозволила б унаочнити їх порівняльну характеристику.

Позитивно оцінюючи неодноразове звернення Д.Тоїчкіна до аналізу іконографічних пам'яток, вдале вплетення в канву наукового дослідження уривків із поетичних творів різних часів, що оспівували зброю, радимо авторові ширше використовувати в наступних працях також фольклорні твори, які через народну традицію дають можливість глибше пізнати феномен козацької зброї, її місце та роль у житті українського суспільства досліджуваної доби.

Підсумовуючи, зазначимо, що значення нової монографії Д.Тоїчкіна полягає перш за все в її новизні, концептуальності та багатоплановості. Авторіві притаманні високий професіоналізм, ґрунтовне знання предмету, науковий, чіткий та логічний стиль викладу матеріалу, що відповідає меті й формату дослідження. Водночас не можна не відзначити очевидного літературного хисту, вдалого звернення до фразеологізмів, наповнення книги яскравими джерельними цитатами, що безумовно розширює потенційне коло читачів.

Посилює позитивне враження від праці високий рівень її художнього оформлення, наповнення ілюстративним матеріалом, який не тільки збагачує зовнішній вигляд, але й уможливорює візуальне сприйняття описаних та проаналізованих у дослідженні зразків зброї. Книга має велике прикладне

значення, оскільки в ній викладено ретельну схему атрибуції клинкової зброї, яку можуть «взяти на озброєння» інші історики й музеєзнавці та використати в подальшій науковій і практичній діяльності.

І, насамкінець, важливими для розуміння та сприйняття книги є теплі слова присвяти, адресовані вчителю й багаторічному наставникові автора – докторові історичних наук, професорові Марії Федорівні Дмитрієнко, яка впродовж своєї багатолітньої плідної діяльності виховала в Інституті історії України НАНУ потужну наукову школу висококваліфікованих фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін.

**М.Г.Палієнко (Київ),
І.В.Срібняк (Київ)**